

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти

Иқтисодиёт факултети

Иқтисодиёт кафедраси

**Маркетинг фанидан “Қишлоқ хўжалигида
инфратузулманинг ўрни” мавзусида ёзилган**

Курс иши

Бажарди:

Турдиева С

Қабул қилди:

Каримов М

Қарши 2014 йил

Мавзу: Қишлоқ хўжалигида инфратузулманинг ўрни.

- I-боб. Қишлоқ хўжалигида инфратузилмани моҳияти ва аҳамияти.**
- 1.1 **Қишлоқ хўжалигида инфратузилмани моҳияти.**
- 1.2 **Қишлоқда бозор инфратузилмасининг ҳозирги ҳолати ва аҳамияти.**
- II-боб. Бозор инфратузилмаси объектларини ривожлантириш муаммолари.**
- 2.1 **Молия-кредит муассасалари таҳлили.**
- 2.2 **Ахборот-маслаҳат марказлари, аудиторлик-консалтинг хизматлари таҳлили.**
- III-боб. Қишлоқ хўжалиги самарадорлигини оширишда бозор инфратузилмасини ўрни.**

Хулоса ва таклифлар

Фойдаланилган адабиётлар

Кириш.

Ўтказилаётган аграр ислохот нафақат бозор иқтисодиётига мослашган ишлаб чиқарувчиларни (фермерларни) шакллантиришни, балки, шунингдек, принципал жиҳатдан ўзга бозор ва ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалик инфратузилмасини яратишни кўзда тутди. Унингсиз қишлоқ хўжалигида молиявий барқарор фермерлик тармоғини шакллантириш, демакки, аграр ислохотларни ривожлантириш ҳам мумкин бўлмаган бўларди. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмани фермерларнинг бевосита ишлаб чиқариш фаолиятлари кечадиган жойларга яқинлаштириш уларга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш чиқимларини камайтириш, ўз даромадларини кўпайтириш ва шу билан кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлаш учун молиявий имкониятлар яратади. Инфратузилма объектларини яратиш ширкатларни қайта ташкил қилиш туфайли бўшаётган хизматчиларнинг бир қисмини қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ бўлмаган меҳнат фаолиятига жалб қилиш ва шу орқали аграр ислохотларнинг ижтимоий кескинлигини пасайтириш имконини берган бўларди.

Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи бозор инфратузилмасини ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солиш ва унга асосан бозор илк босқичларда бундай инфратузилманинг ривожини таъминлай олмайдиган тармоқ ва йўналишларда тараққий эттириш бўйича тадқиқот ўтказиш ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Фермер хўжаликларини оммавий яратиш босқичида давлат фермерларга хизмат кўрсатиш бўйича бозор қишлоқ хўжалик инфратузилмасини яратишнинг икки бир бирига яқин моделини танлади. Бир томондан, давлат фермерларга товарлар сотиш ва хизматлар кўрсатиш бўйича ўта зарур бўлган шахобчалар, Ёқилғи мойлаш материалларини сотиш шахобчалари, минерал ўғитлар сотиш шахобчалари, машина – трактор парклари, мини-банклар, сувдан фейдаланувчилар уюшмалари, бизнес мактаблар яратиш учун маъмурий топшириқлар ва қўшимча имтиёзлар бермоқда, иккинчи томондан, суғурта, консалтинг ва бошқалар бўйича хусусий бозор инфратузилмаларининг ривожланиши учун шароитлар яратмоқда. Қишлоқда бозор инфраструктурасининг самарали фаолият юритишини таъминлаш учун қонунчилик базасини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун моддий ресурсларни сотишнинг бозор механизмларини такомиллаштириш, кўрсатилаётган техника хизматлари сифатини ошириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш тизимини ташкил қилиш, мини-банклар фаолияти самарадорлигини ошириш, сувдан фойдаланувчилар уюшмалари фаолиятни такомиллаштириш, шунингдек, суғурта бозорини ривожлантириш соҳаларида бир қатор тадбирлар таклиф этилмоқда.

Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмани яратиш ва ривожлантиришнинг зарурлиги, мавжуд инфратузилманинг йирик ширкатларга хизмат кўрсатишга мосланганлиги билан боғлиқ. Уларнинг нафақат ҳудудий ноқулай жойлашиши (фермер хўжаликлари фаолият ҳудудидан олислиги), балки инфратузилма корхоналари ва қишлоқ хўжалик истеъмолчилари ўртасида муқобил ўзаро муносабат механизмларининг йўқлиги ҳам фермерлар учун қийинчиликлар туғдиради.

“Фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишининг асоси сифатида фаолият кўрсатишлари лозим. Чунки иқтисодий жихатдан эркин бўлган фуқаро, ҳақиқий мулдоргина ўз мол-мулкани самарали тасарруф этишдан, ўз бойлигини кўпайтиришдан манфаатдор бўлибгина қолмай, балки бутун мамлакатни, бойитишга ҳам қодир бўлади”.

Ислом Каримов

I-боб. Қишлоқ хўжалигида инфратузилмани моҳияти ва аҳамияти.

1.1. Қишлоқ хўжалигида инфратузилмани моҳияти.

Республикамиз эркин бозор иқтисодиётига босқичма-босқич утиши таъминланаётган йилларда мамлакат аҳолисининг уртача сони бир йилда 310-320 минг нафарга ёки 1,3% фойизга усмокда. Шу билан бирга саноат корхоналарини сони ва ишлаб чиқариш қувватлари ҳам йил сайин ошиб бормокда. Бу ҳолат республикада хом-ашё, озик-овкатлар маҳсулотлари ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш ривожлантирилишини такозо этмокда. Бу муаммоларни ечиш учун энг аввало қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ва у билан узвий боғлиқ бўлган хизмат курсатиш ҳамда қайта ишлаш тармоқларининг мутаносиб равишда ривожланишини таъминлашга эришиш, сунгра тайёр озик-овкат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи ва уларни истеъмолчиларга етказувчи тармоқларнинг ташкилий, техникавий, технологик, иқтисодий ва ижтимоий боғланишини таъминлаш лозим.

Қуриниб турибдики, қишлоқ хўжалигини барқарор равишда ривожлантириш, самарадорлигини юксалтириш учун уни янги қишлоқ хўжалик машиналари, техникалари, транспорт ва кимёвий воситалар, минерал угитлар, ёкилги мойлаш материаллари қурилиш материаллари, озуқа моддалари билан тулик ва мутаносиб равишда таъминлаб, мустаҳкам моддий-техника базасини барпо этиш керак. Демак, қишлоқ хўжалигининг келажақдаги ривожини даставвал унинг учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи саноат тармоқлари фаолиятига бевосита, шунингдек аграр соҳанинг раванки унга хизмат курсатувчи, яъни қишлоқ хўжалиги корхоналарини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминловчи, тармоқдаги машина-трактор ва бошқа техникаларни таъмирловчи, хўжалик объектларини қурувчи, ирригация-мелиорация ва кимё, транспорт хизматларини бажарувчи тармоқлар фаолиятига ҳам боғлиқдир.

Юқоридагилардан маълум бўлишича, Республика фуқароларининг тайёр озик-овкат ва ноозик-овкат маҳсулотларига бўлган талабининг тулик қондирилиши бу муаммо халқ этилишини таъминлашда қатнашувчи барча тармоқларга турли хилдаги ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари, қишлоқ хўжалиги, унга хизмат курсатувчи, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаб, тайёр маҳсулот даражасига етказувчи ва уларни истеъмолчига етказиб берувчи барча тармоқларнинг техникавий, технологик, иқтисодий ҳамда ижтимоий боғланишини объектив ҳолда такозо этади. Шунинг учун улар мақсадга мувофиқ равишда жойлаштирилиб, ихтисослаштирилиб, халқ хўжалиги микёсида меҳнат тақсимоли амалга оширилишини таъминлаш зарур.

Республика агросаноат мажмуасида мақсадга эришиш қуйидаги асосий вазифаларни ечилишини такозо этади:

- агросаноат мажмуаси таркибидаги барча тармоқлар мақсадга мувофиқ ҳолда ташкилий, технологик, техникавий, иқтисодий ва ижтимоий жихатдан узаро узвий боғланишини таъминлайди;
- мажмуа таркибидаги корхоналарни барча омилларни эътиборга олган ҳолда мақсадга мувофиқ оқилона жойлаштириш;
- уларнинг ихтисослашувини ва интеграциялашувини таъминлаш;
- самарали фаолият курсатишини таъминлаш мақсадида барча корхоналарни замонавий техникалар билан жиҳозлаш, уларда илгор технологияларни жорий этиш;
- агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар ихтиёридаги барча ресурслардан (табiiй, капитал, меҳнат) тадбиркорлик билан оқилона фойдаланиб, ишлаб

чикариш жараёнларини автоматлаштириш, механизациялаш, электрлаштириш ва кимёлаштириш оркали доимий ва узгарувчан харажатларни камайтириб, экологик талабларга жавоб берадиган махсулотларни зарур микдорда ишлаб чикариш, уларни истеъмолчиларга етказиб бериб, купрок фойда олишни таъминлаш ва бошқалар.

Агросаноат мажмуаси мақсад ҳамда вазифаларидан келиб чиқкан ҳолда унинг таркиби куйидаги 4 та бугиндан ташкил топиши мумкин:

1. Агросаноат мажмуаси таркибидаги корхоналар учун ишлаб чикариш воситаларини ишлаб чиқарувчи саноат тармоклари. Улар таркибан кишлоқ хужалик машинасозлиги, тракторсозлик саноати, кимё саноати, нефт махсулотлари саноати, микробиология саноати, озик-овқат, қурилиш материаллари саноат ва бошқалардан ташкил топади. Уларнинг қулами, айниқса, машинасозлик саноати тармоклари республикадаги барча омилларни эътиборга олган ҳолда чекланган.

Шу бугиндаги тармоқларнинг асосий мақсади-агросаноат мажмуаси таркибидаги, хусусан, кишлоқ хужалиги ва унга ирригация-мелиорация, техника таъминоти ва таъмирлаш, кимёлаштириш, зооветеринария хизматларини курсатувчи ҳамда кишлоқ хужалик махсулотларини қайта ишловчи пахта тозалаш саноати, дон махсулотлари, мева-сабзавот, гушт-сут саноати, енгил ва озик овқат саноати корхоналари ва нихоят тайёр махсулотларни етказиб беришда зарур бўлган ишлаб чикариш воситалари (машина, трактор, кимё воситалари, озуқа моддалари) билан таъминлашдир. Демак, биринчи бугин таркибидаги тармоқлар ривожланишини таъминлайдиган моддий техника базасини барпо этишга улкан ҳисса қушади.

2. Агросаноат мажмуасининг асосий бугини ҳисобланган кишлоқ ҳўжалигидан ташкил топади. Унинг барча тармоклари усимликчилик ва чорвачилик тармоқларида саноат тармоклари учун хом-ашёлар (пахта хом-ашёси, бошқоқли донлар, қаноқ, зигир, қанд лавлагии, жун, тери, қунжут, узум) аҳоли истеъмоли учун эса гушт, сут, сабзавот, қолиз, мева махсулотлари етиштирилади. Бу бугин кишлоқ хужалиги агросаноат мажмуасининг асосий яъни марказий тармоғи ҳисобланади.

3. У кишлоқ хужалигини ташкил этиш ҳамда унинг ривожланишига хизмат курсатадиган тармоқлар, жумладан, экинларни, чорва молларини сув билан таъминлайдиган, ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланишини таъмин этувчи чора-тадбирлар тизимини амалга оширадиган сув хужалиги тармоғи; кишлоқ хужалигида қойдаланаётган барча техникаларга сервис хизмати курсатадиган тармоқ; тармоққа зооветеринария хизмати, шунингдек, ҳашоратларга, зарарқунандаларга, бегона утларга қарши қурашиш мақсадида кимёвий хизмат курсатадиган соҳаларни уз ичига олади.

4. Унга кишлоқ хужалик махсулотларини қайта ишловчи, сакловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқлар, жумладан, пахта тозалаш, донни, қаноқни, қанд лавлагини, гушт ва сутни, тамақини, сабзавот ва қолиз махсулотларини, мева, узумни қайта ишлаш, енгил ва бошқа саноат тармоклари; бозор талабини эътиборга олган ҳолда тайёр махсулотларни улгуржи ва қакана ҳолда етказиб берадиган савдо тармоклари қиради.

Республика агросаноат мажмуасини барқарор ривожлантиришда мамлакатда мавжуд бўлган иқтисодий ҳамда ижтимоий инфратузилмаларнинг ҳам аҳамияти, таъсири улкан. Улар агросаноат мажмуаси таркибидаги барча тармоқларнинг ривожланишини таъминлаш мақсадида банк, сугурта, инвестиция, солиқ, лизинг, соғлиқни саклаш, таълим-тарбия, маънавий, маданий, санъат, қоммунал хизматларни амалга оширадилар. Шунинг учун барча мажмуалар уртасидаги муносабатлар узаро манфаатли ҳолда амалга оширилгани маъқул.

Агросаноат мажмуасининг мақсадида қелиб чиқкан ҳолда унинг ишлаб чикариш жараёнида узаро узвий боғланган қуйидаги босқичлар мавжуд:

- агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқлар учун ишлаб чикариш воситалари ишлаб чикариш;
- кишлоқ хужалик махсулотлари ишлаб чикариш;
- мажмуада тақрор ишлаб чикариш жараёнида ишлаб чикариш техникавий ва технологик хизматлардан қойдаланиш;
- кишлоқ хужалик махсулотлариан озик-овқат ҳамда истеъмол товарлари ишлаб чикариш;
- озик-овқат ҳамда ҳалқ истеъмоли товарларини истеъмолчиларга етказиб бериш;

Республика агросаноат мажмуаси таркибидаги тармоқларнинг ташкилий, техникавий, технологик, иктисодий ҳамда ижтимоий узаро боғланиши, яъни интеграциялашуви натижасида меҳнат тақсимоти амалга оширилмоқда. Бу ҳолл агросаноат мажмуаси ихтиёридаги барча ресурслардан, шу жумладан, чекланганларидан ҳам самарали фойдаланишини таъминлашга, техника ва технологияларни ривожлантиришга, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштиришга, автоматлаштиришга, электрлаштиришга компьютерлаштиришга ҳамда тармоқларни бошқаришни такомиллаштиришга қаратилган. Улар талаб даражасида амалга оширилиши натижасида харидоргир, рақобатбардош озиқ-овқат ҳамда халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш ҳажми ортади. Улар истеъмолчиларга сифатли ва қулай усуллар билан таъминланиши даражаси ортиб, мажмуа таркибидаги тармоқларнинг фойдалари қупаяди. Натижада агросаноат мажмуасининг иктисодий самарадорлиги юксалади.

Агросаноат мажмуасининг иктисодий самарадорлик даражасини катор курсаткичлар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Жумладан, Республика агросаноат мажмуасининг ялпи маҳсулоти. У мажмуа таркибидаги тармоқлар қорхоналари бир йил мобайнида ишлаб чиқарган тайёр маҳсулот ва курсатилган хизматлар миқдоридан ташкил топади. Ялпи маҳсулотнинг миқдори ҳар бир тармоқ бўйича абсолют, яъни натурал курсаткичлар ёрдамида ҳисобланади. Бу курсаткич ёрдамида агросаноат мажмуасидаги тармоқлар ялпи маҳсулотининг миқдори алоҳида-алоҳида аниқланиб, аввалги цикллардаги рақамлар билан таққосланиб, тармоқларнинг қандай ҳолатдалиги аниқланади.

Ялпи маҳсулот қийматини ҳисоблашда маҳсулотларнинг бир неча марта ҳисобга олинишини бартараф этиш мақсадида, агросаноат мажмуасининг барча тармоқларида яратилган қиймат суммасини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки қушилган қиймат – бу, қорхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан етказиб берувчилардан сотиб олинган ва истеъмол қилинган хомашё ва материаллар қиймати (амортизация суммасидан ташқари) чиқариб ташлангандан сунг қолган қисмининг бозор баҳоларидаги қийматидир. Мажмуа ялпи маҳсулотининг ҳақиқий баҳоларидаги қийматини республика ялпи миллий маҳсулоти таркибидаги салмоғини аниқлаб, унинг мамлакат иктисодиётидаги улуши ва ўзгаришини ҳам аниқлаш мумкин. Агарда агросаноат мажмуаси ялпи маҳсулотининг республика ялпи миллий маҳсулотидаги салмоғи ўсаётган бўлса, ялпи миллий маҳсулот ошган ҳолда мажмуанинг мамлакат иктисодиётидаги ўрни юксалаётганлигидан далолат беради.

Агросаноат мажмуаси барча валюта тушумини республика жами валюта тушумига нисбати билан мажмуанинг салмоғини аниқлаш мумкин. Ҳозирги даврда бу курсаткичнинг салмоғи 60 фоизга яқинлашиб қолган. Шундан 24-26 фоизини пахта толасини сотишдан олинаётган валюта ташкил қилмоқда.

Ҳозиргача ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг 95,3 фоизи четга экспорт қилинмоқда. Шунинг натижасида сезиларли миқдордаги валюта республикага олиб келинмоқда.

Кишлоқ хужалиғи ишлаб чиқариши иктисодий самарадорлигини характерлашда натурал ва қиймат курсаткичлари тизимидан фойдаланилади. Самарадорлиқнинг натурал курсаткичлари кишлоқ хужалиғи усимликлари ҳосилдорлиғи ва ҳайвонлар маҳсулдорлиғи ҳисобланади. Натурал курсаткичлар қиймат курсаткичларни: ялпи ва товар маҳсулот, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ҳисоблашда асос саналади.

Ялпи маҳсулот – маълум давр мобайнида яратилган барча кишлоқ хужалиғи маҳсулотларининг пулдаги ифодаси, товар маҳсулот эса, сотилган маҳсулотдир.

Ялпи даромад (ЯД) – ялпи маҳсулот (ЯМ) қиймати билан ундаги моддий сарфлар (МС) орасидаги фарқлар:

$$\text{ЯД} = \text{ЯМ} - \text{МС}$$

Соф даромад (СД) ялпи маҳсулот қийматидан ишлаб чиқариш харажатлари ёки унинг таннархини айириб ташлаш йули билан аниқланади:

$$\text{СД} = \text{ЯМ} - \text{ТМ}$$

Кишлоқ хужалиғи ишлаб чиқаришининг иктисодий самарадорлигини умумлаштирувчи натижа рентабелликдир. Рентабеллик даражаси (Р) фойданинг маҳсулотнинг тулиқ (тижорат) таннархига нисбатан % даги қиймати сифатида ҳисобланади. Бу курсаткичлар бутун кишлоқ

хужалигининг самарадорлигини характерлашда ҳам, тармок самарадорлигини ифодалашда алохида махсулот буйича ҳам кулланилади.

Агросаноат мажмуаси тармоклари корхоналарида фойдаланилаётган, сарфланаётган ишлаб чиқариш фондларининг, қилинаётган харажатларнинг самарадорлиги. Бу курсаткичларни аниқлаш учун агросаноат мажмуасининг ялпи махсулотини, миллий махсулотини ҳамда соф фойда суммасини ишлаб чиқариш фондларига, харажатлар суммасига тақсимлаш зарур. Шунда 1 сумлик ишлаб чиқариш фондлари, харажатлар эвазига олинган ялпи махсулот, миллий махсулот ҳамда соф фойда суммаси аниқланади. Агарда бу курсаткичларнинг мутлак (абсолют) миқдори ошиб борса, у ҳолда бу фондларнинг, харажатларнинг иқтисодий самарадорлиги ошаётганлигидан далolat беради.

Агросаноат мажмуаси тармоқларининг, корхоналарнинг рентабеллик даражасини аниқлаш учун тармоқларнинг, корхоналарнинг соф фойдасини жами харажатлар суммасига тақсимлаб, натижани 100 га купайтириш лозим. Бу курсаткич фоизда аниқланади.

Агросаноат мажмуи моддий техника базасига етарли даражада аҳамият берилмаганлиги техника, уғит, капитал маблағлар ажратилмаганлиги туфайли ҳозирги ҳолатга тушди. Чунончи, кейинги йилларда АСМ га халқ хужалигига сарф этилган капитал маблағларининг 30-32%и ажратилган.

Агросаноат ишлаб чиқариши самарадорлиги пастлиги, ривожланмаганлиги асосий сабаблардан бири Агросаноат мажмуасининг алохида соҳаларини моддий-техника билан таъминлаш жараёнидаги номуносиблик, соҳа тармоқларининг алохида маҳкама ва вазирликларга бўйсунishi, улар уртасидаги узаро номувофик алоқаларни бартараф этиш учун тармоқлараро ягона тақрор ишлаб чиқаришни ривожлантириш заңжирининг йуқлигидир.

Бунинг сабаби шундаки соҳа тармоқлари уртасидаги алоқалар узаро иқтисодий манфаатдорлик асосида йулга қуйилмаган. Моддий-техника базаси етарли даражада ривожлантирилмаган.

Юқорида таъкидлаб утилганидек, кишлоқ хужалигида ишлаб чиқариш натижалари об-хаво ва иқлим шароитларига қараб йиллар бўйича узғариб туради. Шу сабабли, бу соҳада тақрор ишлаб чиқаришнинг бир маромда кечишини таъминлаш купинча фондларни барпо этиш ва саклаб туришни талаб этади. Шунинг учун фавқулудда ҳолларда ишлатиш учун озуқа, уруглик ва иш хақи захира фондларини ташкил этиш лозим.

Бозорни бошқариш, дастлаб бевосита юқори пировард натижаларга эришиш – кишлоқ хужалиги ва агросаноат мажмуи таркибидаги бошқа тармоқлар уртасида баланслашган мутаносибликни ургатишдир. Шу муносабат билан давлат бошқарув идоралари ва агросаноат таркибидаги хужалик (корхона, ташкилот)лар ишчи аппарати ходимларининг барча бошқрув босқичларидаги урни ортиб борди.

Давлат бошқарув идораларининг агросаноат мажмуида хужалик механизмини тартибга солишдаги роли бевосита иқтисодий дастаклар ва моддий рағбатлантириш орқали усиб боради. Таъкидлаш жоизки, давлат томонидан бошқаришни тартибга солиш, назаримизда, маълум вазифадан ташкил топмоғи лозим. Улар қуйидагилардан иборат:

- бюджет, кредит ресурсларидан ва давлат томонидан хужаликларга бериладиган ёрдам маблағларидан оқилона фойдаланиш;
- кишлоқ хужалиги ва бошқа тармоқлар уртасидаги баҳолар мутаносиблигини саклашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш;
- республика ва унинг минатқалари бўйича озик-овқат фонддини яратиш, кишлоқ товар ишлаб чиқарувчилари учун маркетинг хизматини ташкил этиш;
- самарали инвестиция, инновация ва институционал сиёсатни олиб бориш;

Ҳозирги пайтда агросаноат мажмуини бошқаришда қатор камчиликлар мавжуд, хусусан:

- агросаноатда ишлаб чиқаришни тартибга солишда, айниқса, тармоқлараро муносабатларга таъсир этишда ва кишлоқ хужалиги ҳамда саноат корхоналари уртасидаги эквивалент алмашувида давлатларнинг иштирок этмаётганлиги;
- ислохотларни жорий этишда минатқавий хусусиятлар ва мавжуд кишлоқ хужалиги ишлаб чиқариш инфратузилмаси ҳисобга олинмаётганлиги;

- аграр сохани кайта ташкил этишда ижтимоий омиллари, хусусан, меҳнатга қобилиятли ходимларни иш билан таъминлашга қаратилган тадбирларнинг ҳаёtgа секин жори этилаётганлиги.

Хориж ва мамлакатимизда тупланган тажрибалар шуни курсатмоқдаки, бозорнинг шаклланиш жараёни ушиб бориши билан хужалик субъектлари томонидан иктисодиётни бошқариш омиллариининг аҳамияти ҳам ортиб боради. Қўпгина мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, бозор муносабатлари ривожланиши билан давлатнинг агросаноат тизими ва унинг алоҳида тармоқларига мақсадга мувофиқ равишда таъсир этиш зарурати сакланиб қолади.

Бозор муносабатларини шакллантириш жараёнида қишлоқ хужалиги қорхоналарини ислох қилиш ва шу асосда деҳқон меҳнатининг нуфузини ошириш қишлоқ хужалигини сифат жиҳатдан янги асосларда қайта тиклаш, озик-овқат муаммосини ҳал этиш, мамлакатимиз қишлоқ жойларида қўлай иш ҳамда турмуш шароитларини таъминлаш энг асосий масалаларидан бири бўлиб белгиланган. Юртбошимиз ўз нутқида таъкидлаганидек: “Қишлоқни янгилаш ва қайта қуриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга”¹.

Ўзбекистон иктисодий ислохотлар натижасида қарор топаётган иктисодий муносабатлар таъсири остида қишлоқ хужалигид бандликнинг сон жиҳатдан мутлақ ва нисбий қисқаришига мойиллиги қўзатилади. Бушаган меҳнат воситаларини сервис ва қайта ишлаш соҳасига йўналтирилиши шарт.

Айнан шунинг учун ҳам ушбу масалани тулиқ ҳал этиш қўзда тутилиб, қишлоқ жойларида қичик ва урта бизнесни ривожлантиришнинг Давлат дастури қабул қилинди. Белгиланган дастурни амалга ошириш қишлоқ хужалиги маҳсулотлари етиштирувчиларга ҳар томонлама хизмат қўрсатиш ва уларнинг хизматларига бўлган талаби тулиқ қондирилиши учун илмий асосланган инфратузилмани яратиш орқали қўллаб қўвватланади.

Инфратузилма (лотинча “infra” – қўйи, “struktura” – жойлашув, тузилиш) турли туман хизмат қўрсатувчи тармоқлар комплекси: транспорт, алоқа, савдо, моддий техника таъминоти, сув билан таъминлаш, фан, маориф, соғлиқни сақлаш, атроф муҳитни ҳимоя ва бошқаларни ўз ичига олади.

Жаҳон тажрибасида инфратузилмалар ўшунчаси XX аср бошларида биринчи бор ҳарбий қўролли қўчларининг тулақонли фаолият юргизиши учун зарур бўлган объектлар ва иншоотлар мажмуаси сифатида муомалага қиритилган. Ғарб давлатлари тараккиёт босқичининг 1940 йилларига қелиб инфратузилмани моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг фаолиятига зарурий шарт-шароитлар яратувчи тармоқ ва муассасаларининг яхлит бир таркиби сифатида тушунишган. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб собиқ иттифок республикалари, жумладан Ўзбекистон олимларининг илмий-тадқиқот изланишларида ва амалиётда инфратузилманинг назарий-амалий муаммолари урганила бошланди.

Инфратузилма – барча иктисодий тизимнинг таркибий қисмларидан бўлиб, ўзининг қўрсатадиган қўп қиррали хизматлари туфайли халқ хужалигининг барча тармоқ ва қорхоналарининг ички иктисодий ҳуқуқий фаолиятини ташкил этишда асос бўлиб ҳисобланади. “Инфратузилма” комплекси – иктисодиётимизнинг бутун структураси таянадиган пойдевордир. Республиканинг бутун халқ хужалик комплекси ишининг уйғунлиги, унинг самарадорлиги, шунингдек чет эл сармояларини жалб қилиш ва ўзлаштириш имқонияти бутунлай инфратузилма тизими ривожининг ҳолатига ва даражасига боғлиқ.

Демак, барча ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг, умуман олганда бутун бир иктисодий тизимнинг фаолиятини бир маромда тўхтовсиз ва самарали юргизиш учун уларнинг иктисодий-ташкилий ва ҳуқуқий шароитларининг таъминловчи институтлар тизими мавжуд бўлиши шарт. Шу уринда айтиш лозимки, режали иктисодиётга ва марказлашган бошқарув тизимига асосланган аввалги социалистик ишлаб чиқариш даврида бу вазифаларни асосан давлат органлари, жумладан Республика Вазирлар Қенгаши, давлат режалаштириш қўмитаси, давлат Марказий банки қаби идоралар орқали бажарилар эди. Бу эса бозор институтларининг муносабатлари, талаб ва тамойиллари марказлашган режалаштириш ва бошқариш тизими ичида пайдо бўлиши мумкин эмас. Шу боис у даврда бозор инфратузилмаси тушунчаси ва

¹ И.А.Қаримов Ўзбекистон иктисодий ислохотларни қўқўрлаштириш йўлида. – Тошқент, “Ўзбекистон” 1995 йил, 73-бет.

унинг таркибини ташкил этувчи ташкилот ҳамда муассасаларнинг аксарият кисми мавжуд эмас эди.

Инфратузилма ишлаб чиқариш, технологик, иктисодий ва ташкилий алоқалар жараёнида вужудга келадиган реализация орқали Агросаноат мажмуаси (АСМ)нинг самарали ишлашини таъминлайди. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг булинмас кисми ҳисобланади. У корхонанинг самарали фаолиятини таъминлайди ва АСМ нинг пировард маҳсулоти миқдоран куп ва сифатан юқори бўлишга йуналтирилган. Кишлоқ хужалиги маҳсулотининг ялпи ишлаб чиқарилиши охир оқибатда тармоқнинг ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси билан бирга хизмат килувчи тузилмаларнинг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Улар жумласига агрокимё, зооветеринария, ахборот консалтинг хизматларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Инфратузилма жумласига қирадиган тармоқлар ишлаб чиқариш жараёнига бир хилда таъсир қурсатмайди ва жамият ишлаб чиқаришида узига ҳос урин эгаллайди. Шу туфайли инфратузилма тармоқларини асосий қурсаткичлари бўйича туркумланиши алоҳида элементлари билан бирга бутун тармоқларнинг жамият ишлаб чиқариш тизимидаги уринларини белгилашга ёрдам беради. У тармоқлараро алоқаларни урганишга ва асосий ишлаб чиқариш билан хизмат қурсатиш тармоқлари орасида оптимал мувозанатни белгилашда қумаклашади.

Инфратузилма элементларининг характерини куп томонлама ҳисобга олган ҳолда уни конкрет ҳусусияти бўйича туркумлаш мумкин эмас. Агросаноат мажмуа инфратузилмаси элементларини қуйидаги турт ҳусусияти орқали туркумланиши мумкин:

- ишлаб чиқариш жараёнига таъсири даражаси билан;
- ҳудудий;
- тармоқ;
- функционал йуналтирилганлиги бўйича;

Агросаноат мажмуа инфратузилмасини ишлаб чиқариш жараёнига таъсири даражаси бўйича қуйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- ишлаб чиқариш;
- ижтимоий.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси иктисодий самарадорлигининг асосий қурсаткичи объектлар ишлаб чиқариш харажатларининг уз-узини қоплаши ҳисобланади. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$КИ = К_{ёки} Б / МИ$$

Бу ерда:

КИ – ишлаб чиқариш инфратузилмасига кетган харажатларнинг уз-узини қоплаши:

К ёки Б – кишлоқ хужалиги маҳсулотининг қиймати:

МИ – ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлари;

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш маблағлари ҳамда уларнинг узок муддат ишлашини таъминлайдиган тармоқларини уз ичига олади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибига бевосита кишлоқ хужалигига хизмат қурсатувчи шахобчалар қиради: ишлаб чиқаришга йуналтирилган транспорт, таъмирлаш устахоналари, омбор хужаликлари, коммуникация тизими ва телеграф, алоқа, электроэнергия узатиш линиялари, илмий ишлаб чиқариш лабораториялари, ҳисоб-марказлари. Бундай хизматларга усимлик муҳофазаси, агротехника, ветеринария, техник таъмир, юридик ва бошқа хизматлари қиради.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг шаклланишига қупгина омилар таъсир қилади. Уларнинг ичида тупрок-иклим шароити, ҳудуд рельефи, сув билан таъминланиши, ер ҳудуди конфигурацияси, йул ҳолати, корхонанинг жойлашиши, қулланаётган технологиялар, ишлаб чиқариш ихтисослашиши ва концентрациялашиш даражасига алоҳида эътибор берилади.

Кишлоқ хужалиги корхоналарида собик иттифок давридагига қараганда ҳозирги вақтда алоқанинг урни ва аҳамияти жуда муҳимдир. Чунки, хужаликларнинг аксарият кисми узи етиштирган маҳсулотларнинг давлат буюртмасидан ташқари кисмини хоҳлаган ташкилот, фирмага ёки бозорда сотиши мумкин. Шу боис уларнинг бозор конъюктурасини урганиши ёки баҳо тизими узғариб туришидан хабардор бўлишида, алоқа тизимининг энг замонавий

ускуналаридан фойдаланишда хужаликлар етиштирган махсулотларни сотиш билан боглик булган жараёнларни имкон даржасида хал килишга кумаклашади.

Кишлок хужалигида иктисодий ислохотларини чуқурлаштириш билан фермер хужаликларининг урни тобора муҳим аҳамият касб этаётганлигини ҳис килиши мумкин. Бинобарин, кишлок хужалигида асосий хужалик юритувчи шакл фермер хужаликлари ривож билан ҳамбарчас боглик экан, барча савийи-ҳаракатларимизни ушбу истикболли тизимга хизмат килишга йуналтирмоқ лозим.

Фермер хужаликларида ишлаб чиқриш ҳажми усиши билан моддий техника ресурслари, керакли хом-ашё ва ёрдамчи материаллардан фойдаланиш ҳажми ҳам ошади. Хужаликларнинг электроэнергия, транспорт, алоқа воситаларига, махсулотни сақлаш жойларига талаб ошади. Шунингдек, таъмирлаш техника хизматиға, моддий-техника таъминоти ташкилотларига, муҳандислик, зооветеринария, агрокимё хизмати ва бошқа хизматларға богликлик даражаси усади. Бу жараёнда самарали фойдаланишни ва истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган ташкилот ва тармоқларнинг ривожланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Умуман олганда, фермерлик ҳаракатининг ривожланиши, унга хизмат курсатувчи тармоқларға, яъни инфратузилмага боглик.

1.2. Қишлоқда бозор инфратузилмасининг ҳозирги ҳолати ва аҳамияти.

Жаҳон иқтисодий тизимида ўзининг мустақкам ўрнини эгаллаш йўлида ривожланаётган Ўзбекистон давлати олдида турган муҳим стратегик йўналишларидан бири бозор инфратузилмасини шакллантириш ва унинг муассасалари фаолиятини такомиллаштиришдан иборат. Зеро, бозор инфратузилмаси ишлаб чиқарувчи, хизмат курсатувчи ва истеъмолчилар уртасида кенг миқёсда содир буладиган узаро муносабатларни мувофиқлаштирувчи, уларга куп киррали хизматлар курсатувчи ҳамда шу билан бир каторда ишчи кучларини оқилона жойлаштиришда муҳим роль уйнайдиган турли муассасалар мажмуидир. Бу муассасалар фаолиятини ривожлантириш уз навбатида махсулот ишлаб чиқаришдан токи уни истеъмолчига етказиш тизимини яратиш, тадбиркорлик ва ишбилармонликка кенг имкониятлар очиб бериш, ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг даромадларини муттасил кўпайтириш, кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришни талаб ва таклиф доирасида ташкил этиш, янги иш ўринларини барпо этиш, ҳақиқий мулкдорлар қатламини шакллантириш каби қатор бозор иқтисодиётига мос муаммоларни ҳал этишда кенг имкониятлар очиб беради.

Бироқ шуни айтиш лозимки, республикамызда, айниқса унинг қишлоқ жойларида, бозор инфратузилмасининг шаклланиш суръати паст, унинг муассасаларида фаолият юргизадиган малакали кадрлар тайёрлаш даражаси ҳали етарли эмас. Натижада ҳали вилоят ва туманлар ҳокимиятлари ҳамда бошқа тегишли ташкилотлар раҳбар-мутахассисларида, айниқса аҳолида, бозор инфратузилмаси ва унинг муассасалари фаолиятлари йўналишлари, мақсад ва афзалликлари тўғрисида тушунчалар етарли даражада эмас. Бу эса ўз навбатида жойларда бозор инфратузилмасининг шаклланиш суръатига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бу жараёни тезлатиш босқичма-босқич самарали амалга оширмасдан туриб қишлоқда тадбиркорлар ва ишбилармонлар учун қонунлар доирасида ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аҳоли даромадини ошириш ва мамлакатимизнинг улкан экспорт салоҳиятидан фойдаланиш каби масалаларни ечимини топиш қийиндир. Шу боис ҳозирги давр талабига кўра бозор инфратузилмасига хос муаммоларни ўрганиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эгадир.

Бозор инфратузилмаси ҳуқуқий ва жисмоний шахс мақомидаги барча сотувчи (ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи) ва харидор (истеъмолчи)лар ўртасида содир бўладиган кўп киррали бозор муносабатларининг бевосита иштирок этувчи, уларни вужудга келтирувчи, боғловчи, мувофиқлаштирувчи, бошқарувчи, назорат қилувчи, текширувчи, мақсадли йўналтирувчи ва ишлаб чиқаришдан токи истеъмол қилишгача бўлган жараёнларни бир текис ва тўхтовсиз кечиши учун шарт-шароитлар, имкониятлар яратиш мақсадида хизмат кўрсатувчи жавҳар ва муассасаларни ўз ичига олувчи бутун бир яхлит мажмуадир.

Демак, бозор инфратузилмаси таркибини ташкил этувчи субъект (ташкилот, корхона ва муассаса)лар нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларига, балки ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмалар доирасига қирувчи барча субъектларга ҳамда жисмоний шахсларга бир хил таъсир этиш хусусиятига эгадирлар ва шу сабабли ҳам улар жамиятнинг ҳар бир соҳа ва жабҳалари билан ўзаро алоқада бўладилар.

Бозор инфратузилмаси субъектларининг ўзаро алоқаларини ва уларнинг халқ ҳўжалигини бошқа тармоқ ҳамда муассасалари билан интеграциясини ривожлантиришда бошқа тармоқ ҳамда муассасалари билан интеграциясини ривожлантиришда умумиқтисодий ва бозорнинг ўзига хос дастакларини жорий қилиш ўз навбатида давлат ва бозор бошқарув тизимларини муқобиллаштиришни талаб қилади. Бунинг учун бозор инфратузилмасининг шаклланиши билан боғлиқ қуйидаги вазифаларни, яъни:

- мажбурий давлат буюртмаси механизми ва ишлаб чиқаришни марказлашган тизимда ресурслар билан таъминлашни тугатиш;
- хусусий тадбиркорлик йўналишларини кенгайтириш;
- ҳўжалик юритиш субъектларига ўз ишлаб чиқариш молиявий фаолиятларини ташкил этиш ва юргизишда эркинлик ва мустақиллик бериш;
- банкротга учраш механизми ва талабларини қатъий амалга ошириш;
- жисмоний шахслар ва уларнинг муайян мақсадли гуруҳларига қонунчилик доирасида ўз фаолиятларини мумтақил белгилашларига шароитлар яратиш;
- товарлар бозорини шакллантириш учун зарур бўладиган муассасалар тизимини ташкил этишнинг қонуний асос ва йўналишларини ишлаб чиқиш;

- кишлок хўжалиги ва бошқа тармоқлардан бўшайдиганлар ҳисобидан юксак касбий маҳоратга эга мутахассис кадрлар тайёрлаш ва уларни бозор инфратузилмаси муассасаларига малакалари бўйича жойлаштириш;
- аҳолининг ишга ва интеллектуал қobiliятига эга қатламларининг мулкдорлик ҳуқуқларини тиклаш асосида жамиятнинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий бўғинларида демократик бошқариш жараёнида иштирок этишлари учун кенг имкониятлар очиб бериш каби вазифаларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Институционал инфратузилма иқтисодиёт ривожланишининг оптимал макроиқтисодий нисбатларини қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи соҳалар фаолият турларини уз ичига олади. Унга иқтисодиётни тартибга солиб турувчи давлат ва нодавлат бошқарув органлари, молия-кредит тузилиши ва бошқалар киради.

Кишлоқ хўжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган услубга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларнинг махсус усуллардан фойдаланилади. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш – молиявий фаолиятларини ҳар томонлама ўрганиб чиқиш жараёнида қўлланиладиган асосий вазифалар қуйидагилардир: таққослаш, статистик гуруҳлаш, ўртача ва нисбий кўрсаткичлар, занжирли боғланиш учуллари, математик усулларни қўллаш ва ҳоказолар.

Кишлоқ хўжалиги фаолиятини юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида ўрганиш хўжаликдаги фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш, уларни ишлаб чиқариш жорий этиш, иш фаолияти самарадорлигини ошириш имконини яратади. Бундан энг кўп қўлланиладиган усуллардан бири таққослашдир. Бу усулда бир неча иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Жумладан:

- ҳисобот кўрсаткичлари режада келтирилган маълумотлар билан таққосланади;
- ҳисобот йилида эришилган натижалар кўрсаткичи бу борадаги ижронинг ўтган йилги маълумотлари билан солиштирилади;
- ишлаб чиқариш йўналишида бир неча йил давомида ўзгаришлар динамикаси аниқланади;
- кишлок хўжалиги бўлинмаларининг ишлаб чиқариш натижалари туман, вилоят ва республика бўйича эришилган кўрсаткичлар ҳамда деҳқон ва фермер хўжаликлари иш натижалари билан солиштирилади. Бу орқали ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш ва уларни жорий этиш чораларини белгилаш имконияти аёнлашади.

Таққослаш усули ёрдамида кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришида ўзаро узвий боғлиқ кўп кўрсаткичлар бир-бирига солиштирилади. Хусусан, ҳар гектар кишлок хўжалиги ери ҳисобига қанчадан даромад олиш, ҳар 100 га ер ҳисобига чорва маҳсулотлари етиштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот таннархини, маҳсулот сотиш, кишлок хўжалигида товар маҳсулотлари ҳажми ўсишини, хўжаликларнинг даромадлари ва уларнинг тақсимланиши, техникадан фойдаланиш, меҳнат, ем-хашак балансини, хўжалик иқтисодиётининг ривожланиши ва бошқа кўрсаткичларни таққослаш мумкин.

Ҳар бир таққослаш ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш йўналиши учун зарур муаммоларни топишга имкон беради.

Айни таққослаш усулида фойдаланишда таққослаш учун солиштириш мумкин бўлган кўрсаткичлардан фойдаланиш керак. Масалан, бир неча йил давомида етиштирилган кишлок хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмидаги ўзгаришларни белгилаш учун ҳақиқий сотиш нархларини олиш керак эмас, балки бир бирликка келтирилган нархларда таққослаш зарур.

Гуруҳларга ажратилган услуб гуруҳлаш маълумотларини маълум белгиларга кўра, гуруҳларга бўлиш, демакдир. У статистик текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Унинг ёрдамида хўжалик тармоқлари, ҳосилдорлик, маҳсулот ҳажми, чорва моллари, маҳсулдорлиги ва бошқалар аниқланади.

Иқтисодий кўрсаткичлар сифат жиҳатдан бир хил бўлган гуруҳларга бўлинади. Кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғланишлар борлиги, ўрганилаётган ҳодисаларнинг энг муҳими қайси бири эканлиги аниқланади. Ҳар хил омилларнинг ишлаб чиқариш натижаларига қай даражада, қандай таъсир қилиш белгиланади.

Статистик гуруҳлаш услуби қишлоқ хўжалигини ривожлантириш имкониятларини аниқлаб беришнинг муҳим воситасидир. Унинг ёрдамида сифати бир хил бўлган кўрсаткичлар бир гуруҳга бирлаштирилади. Масалан, пахтачилик ишлаб чиқариш гуруҳлари ҳосилдорлик кўрсаткичига қараб гуруҳларга ажратилади. Гуруҳлар кўрсаткичига қараб, бригадаларда юқори ёки паст ҳосил омиллари аниқлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятига тўғри баҳо бериш ва тармоқни такомиллаштиришга оид тадбирларни ишлаб чиқиш, маблағлардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда таҳлил ишларининг аҳамияти катта. Таҳлилни тўғри уюштириш учун таҳлил режасини ишлаб, мавжуд маълумотларни ўрганиш, олдиндан тешириш зарур.

Корхоналарда эса таҳлил ишларини ташкил этишни режа тузиш билан якунлаб бўлмайди. Пухта тузилган режа ҳам имкониятлардан фойдаланиш ва ишчиларни режа бажарилишига йўллашни аниқлайдиган ташкилотчилик ишлари режа (бажарилишга) билан боғланмаса, мўлжалланган натижани бермайди. Шу сабабли, унинг бажарилши назорат қилиб турилади. Назорат хўжалик иқтисодий ривожлантиришда имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга ёрдам беради. Статистика соҳаси ходимлари ҳам иқтисодий таҳлил билан шуғулланади. Улар қабул қилинган ҳисобот маълумотларини статистика усуллари билан қайта ишлаб, вазирликлар, бошқармалар ва корхоналарни йиғма ахборот маълумотлари билан таъминлайди. Комплекс таҳлилда корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Унинг натижаси билан хўжалик фаолиятига иқтисодий баҳо берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида таҳлил қилиш ишларини ташкил этишнинг асосий шакли иқтисодий таҳлил билан шуғулланувчи иқтисодий кенгашидир. Унинг асосий вазифаси хўжалик ва ишлаб чиқариш бўлинмаларининг маълум давр ичидаги иш натижаларини ҳар томонлама ўрганиш, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг жорий истиқболли режаларини ишлаб чиқишда қатнашиш, имкониятларни аниқлаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари белгилашдан иборат.

Фермер хўжалигининг бирор бир харажат тури бўйича тўловларга эҳтиёжи бўлмаган ҳолларда ўша харажат тури учун кредитдан фойдаланишдан воз кечиш ҳуқуқига эга. Бунда тегишли ойда тежаб қолинган кредит фермер хўжалиги томонидан қишлоқ хўжалиги техникаси сотиб олишга, ички хўжалик ирригация ва коллектор-дренаж тармоқларини тозалашга йўналтирилиши мумкин.

II-боб. Бозор инфратузилмаси объектларини ривожлантириш муаммолари.

2.1. Молия-кредит муассасалари таҳлили.

Фермер хўжалиги фаолияти давомида қўлаб ташкилот ва муассасалар хизматларидан фойдаланади. Банк ана шундай муассасаларнинг энг асосийларидан бири ҳисобланади. Хозирги кунда Ўзбекистонда 30 дан ортиқ тижорат банки фаолият кўрсатмоқда. Фермер хўжалигининг ишлаб чиқаришга тегишли барча пул маблағлари банк орқали ҳаракатланади. Фермер ўзига зарур бўлган ишлаб чиқариш ресурсларини банк орқали пулини тўлаб сотиб олади. Ёки ишчиларига берадиган иш ҳақини ҳам банкдаги ҳисоб рақамида турган пулидан олиб келиб беради.

Банк фермер хўжалигига хизмат кўрсатувчи ташкилот ҳисобланади. У ана шу кўрсатган хизматига маълум бир миқдорда хизмат ҳақи олади. Банк билан фермер хўжалиги ўртасида хизмат кўрсатиш бўйича ўзаро шартнома тузилади. Мазкур шартномада банк ҳамда фермер хўжалигининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилади. Ана шу шартномага мувофиқ банк фермер хўжалиги маблағларининг дахлсизлигини сақлаш, зарурият бўлганда фермер томонидан пул ўтказмаларини амалга ошириш, иш ҳақи учун нақд пул билан таъминлаш ва бошқа мажбуриятларни олади. Банк шартномада кўрсатилган мажбуриятларни бажармаса, фермер суд орқали уни жавобгарликка тортиши ёки ўз ҳисоб рақамини бошқа тижорат банкига кўчириши мумкин.

Фермер хўжалиги ўз жойлашган ўрнидан қатъий назар ҳоҳлаган жойдаги тижорат банкида ўз ҳисоб рақамини очиши мумкин.

Фермер хўжаликлари фаолиятида уқрайдиган энг катта қийинчиликлардан бири қўпинча уларда етарли миқдорда маблағ мавжуд эмаслигидир. Бу муаммони ҳал қилишнинг асосий йўлларида бири кредит олиш ҳисобланади.

Ўзбекистондан барча тижорат банклари ва бир қатор жамғармалар фермер хўжаликларига кредит бериш билан шуғулланадилар. Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб қувватлаш Жамғармаси, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш Вазирлигининг Иш билан таъминлашишга қўмаклашувчи Жамғармаси ана шулар қаторига киради.

Кредитларни шартли равишда 2 турга, яъни тижорат ва имтиёзли кредитларга бўлиш мумкин.

Шу билан биргаликда давлат буюртмаси бўйича пахта ва ғалла етиштирувчи фермер хўжаликларига ана шу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун тижорат банклари томонидан қисқа муддатли имтиёзли кредитлар ҳам берилмоқда.

Тижорат кредитларининг йиллик фоиз ставкалари нисбатан юқори бўлиб, агар зарур бўлмаса ундан фермер хўжалигида фойдаланмаган маъқул. Чунки қишлоқ хўжалигида бир йилда бир марта ҳосил олинади ва демак олинган кредит ҳам бир марта айлантирилади.

Жамғармалар томонидан бериладиган кредитларга тўхталиб ўтамиз. Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси фақат фақат Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига аъзо бўлган фермерларга имтиёзли кредит бериш билан шуғулланади. Мазкур жамғарма фермер хўжаликларига тўғридан-тўғри эмас, балки тижорат банклари орқали 3 йилгача бўлган муддатда беради. Кредитларнинг йиллик фоиз ставкаси Марказий банк ҳар йили белгилайдиган қайта молиялаштириш ставкасининг 1/3 қисмини ташкил этади (масалан, 2007 йилда 6%). Жамғарма фермер хўжаликларига дехқончилик, чорвачилик, паррандачиликни ривожлантиришга, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи кичик корхоналар барпо этишга, қишлоқ хўжалик техникалари, минерал ўғит, омухта ем, уруғлик ва кўчатлар сотиб олишга ва янги ташкил қилинган фермер хўжаликларига (ташкил бўлганидан 6 ойгача) бошланғич сармоя шакллантиришга имтиёзли кредитлар беради.

Фермер хўжалигининг жамғармадан кредит олиш тартиби 2-расмда кўрсатиб ўтилган.

Фермер хўжалиги Жамғарма кредит линиялари ҳисобига кредит олиш учун ўзи мижоз бўлган банкка ариза тақдим этади. Барча зарур ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг, банкнинг туман бўлими бу ҳужжатларни ариза берилган санадан бошлаб 5 иш куни муддатида кўриб чиқиб, кредит қўмитасининг ижобий ҳулосаси билан бирга банкнинг вилоят бўлимига кўриб чиқиш учун юборади.

Банкнинг вилоят филиали мазкур ҳужжатларни 10 иш куни муддатида кўриб чиқиб, агар эътирозлар бўлмаса, ҳужжатларни ўзининг кредит қўмитасининг ҳулосаси билан бирга Банкнинг Марказий маҳкамасига кўриб чиқиш учун юборади.

Банк Марказий маҳкамаси эса бу ҳужжатларни 5 иш куни муддатида кўриб чиқиб, агар ҳужжатларга эътироз бўлмаса, Жамғармага лойиҳани молиялаштириш учун кредит линиясини очиш ҳақида буюртма хатини юборади.

Жамғарма ўз навбатида тақдим этилган буюртманомани 1074-сонли Низом талаблари асосида кўриб чиқади ва банк билан Жамғарма ўртасида кредит шартномаси имзоланиб, банкнинг махсус ҳисоб-рақамига мазкур лойиҳани молиялаштириш учун тегишли миқдордаги маблағ ўтказилади. Бу маблағ вилоят банки орқали туман банк филиалига, яъни фермернинг ҳисоб-рақами очилган банкка юборилади.

Ўз ишини бошловчи фермер хўжаликларида дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантириш мақсадида кредит олиш учун давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейин 6 ой ичида тегишли буюртманомалар билан ўзларига хизмат килувчи банкларга мурожаат қилишлари лозим.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линияларидан олинган дастлабки (бошланғич) сармоя фермер хўжаликларининг фаолиятини бошлаш учун айланма маблағларни шакллантиришга, инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослашини ишлаб чиқишга, асбоб-ускуналар сотиб олишга йўналтирилиши мумкин.

Дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантириш учун бериладиган кредитларнинг йиллик устама фоизи имтиёзи бўлиб, у Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисми миқдорида белгиланган. Дастлабки (бошланғич) сармоя учун кредит фермер хўжаликларида 3 йилгача бўлган муддатга, энг кам ойлик иш ҳақининг 300 баровари миқдорида, фоизлар тўлашни 12 ойгача кечиктириш ва асосий қарзни кредит олинган сўнг 18-24 ой ўтгач қайтаришни бошлаш шартларида берилади.

Дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантириш учун кредитлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган ва Адлия Вазирлигида рўйхатга олинган 902-, 903-, 907- тартиблар асосида ажратилади.

Кредитлар ва уларнинг фоизларини қайтариш кредит шартномасининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланган кредитни қайтариш жадвал асосида амалга оширилади. Банк бўлимлари томонидан кредит ажратилган кундан бошлаб фоиз тўловлар ҳисоблаб борилади. Қайтариш жадвалига асосан ҳисобланган фоизлар имтиёзли давр тугагандан сўнг мижоз томонидан тўлиқ тўлаб берилиши талаб этилади. Тижорат банклари кредит линияси ҳисобидан дастлабки (бошланғич) сармойани шакллантиришга берилган кредитлар суммасига ҳисобланган фоизларини кредит линияси очилган кундан бошлаб 12 ой муддат ўтгандан кейин тўлашни бошлайди.

Тижорат банклари фермер хўжаликларида Ўзбекистон Республикаси Маркази банки томонидан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 7 мартда рўйхатга олинган 907-сонли тартибга асосан кредит беришни амалга оширадилар.

Мазкур тартиб асосида фермер хўжаликларида, шунингдек юридик шахс мақомига эга деҳқон хўжаликларида қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқаришни ташкил этиш, айланма маблағларни тўлдириш учун 2 йилдан кам бўлмаган, қайтариш муддати узайтирилишини ҳисобга олганда 30 ойдан ошмаган муддатга;

фермер ва деҳқон хўжаликларида қишлоқ хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган, ўз айланма маблағларини тўлдириш учун, уни қайтариш муддатини узайтирилишини ҳисобга олган ҳолда, 12 ойгача;

шунингдек, инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқсиз 5 йилгача муддатга кредит берилиши мумкин.

Зарар кўриб ишловчи, ноликвид балансга эга фермер хўжаликларида кредит берилмайди.

Кредит олиш учун фермер банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

1. Кредит буюртманомаси (ариза);
2. Пул оқими таҳлили мажбурий тарзда кўрсатилган бизнес-режа;
3. Охирги ҳисобот санасига Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) идораси томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси, дебиторлик ва кредиторлик қарзи

хақидаги маълумотнома, шунингдек 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорликнинг солиштириш далолатномалари, молиявий натижалари хақида ҳисобот;

4. Таъминот турларидан бири:

- мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;
- банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;
- учинчи шахс кафиллиги;
- суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслик хатарини суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси.

Кредит олиш учун гаровга қўйилаётган мол-мулк банк ходимлари томонидан баҳоланиб, мижоз билан банк ўртасида гаров шартномаси тузилади. Тузилган гаров шартномаси асосида гаровга олинган мулк қийматининг 80 фоизи миқдорида кредит ажратилиши мумкин.

Кредит таъминотига учинчи шахс кафиллиги тақдим этилганда, кафилнинг қонқарли молиявий ҳолатини тасдиқловчи аудиторлик ташкилот хулосаси тақдим этилиши керак.

Шунингдек кафил ташкилот томонидан кафиллик шартномасининг расмийлаштирилиши талаб этилади.

Тижорат банкларининг имтиёзли кредитлаш фондидан бериладиган кредитларнинг йиллик фойз ставкалари Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг 50 фоизи миқдорида белгиланади (масалан, 2004 йилда 9 фойз).

Фермер хўжаликларида олинадиган кредит учун гаровнинг етишмаслиги улар фаолиятида учрайдиган асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу масалани ижобий ҳал қилиш мақсадида 2004 йилдан бошлаб фермер хўжаликларининг ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини гаровга қўйган ҳолда тижорат банкларидан кредит олиш тартиби амалиётга жорий этилди.

Амалиётга жорий этилган тартибга асосан ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини гаровга қўйган ҳолда фермер хўжаликлари:

- *бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига зарур бўлган айланма маблағларни тўлдириш учун 2 йилдан кам бўлмаган муддатга;*
- *инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун 5 йилгача бўлган муддатга;*
- *қишлоқ хўжалигига боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқариш фаолиятида айланма маблағларни кредит олишлари учун 12 ойдан ортиқ бўлмаган муддатга кредит олишлари мумкин.*

Фермер томонидан ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини гаровга қўйиб кредит олиш учун зарурий ҳужжатлар талаб даражасида расмийлаштирилиб тижорат банкка топширилгандан кейин 10 иш куни мобайнида кўриб чиқилади ва ижобий ёки салбий ҳулоса берилади.

Агар фермерларнинг ижара ҳуқуқи баҳоси сўралаётган кредит суммасига етмаса, етмаган қисмини қоплаш учун бошқа гаров турларидан, масалан, суғурта, кафиллик ва шу кабилардан фойдаланиш мумкин. Бериладиган кредит учун йиллик фойзлар банк билан фермер ўртасида тузиладиган кредит шартномасида кўрсатилади.

Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйишни расмийлаштириш тартиби қуйидагича бўлади:

Дастлаб фермер туман ҳокимига ўзи ижарага олган ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини гаровга қўйишга розилик билдиришни сўраб мурожаат қилади.

Туман ҳокими фермернинг ёзма аризасини уч кун ичида кўриб чиқиб ижобий ёки асосланган салбий жавоб беради.

Туман ҳокимининг ёзма розилиги олингандан сўнг туман ер ресурслари хизмати 10 кун давомида фермернинг мабълағи ҳисобига ер участкасини суратга олади ва гаровга қўйилаётган қисмини ажратади.

Ер участкасини узоқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномада фермернинг ижара ҳуқуқи баҳоси кўрсатилади. Ижара ҳуқуқининг баҳоси Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки бошқарувининг 2004 йил 13 мартдаги 6/17-сонли қарори билан тасдиқланган Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи қийматини баҳолаш тартиби тўғрисида Низомга мувофиқ аниқланади.

Ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш шартномасига туман ер ресурслари хизмати раҳбари тасдиқлаган гаровга қўйилаётган ер участкаси чизмаси ва ижара ҳуқуқини гаровга қўйиш учун ҳокимиятнинг розилиги илова қилинади.

Кредит берган тижорат банклари кредитдан фойдаланишнинг бутун даври мобайнида берилган кредитдан фойдаланиш бўйича доимий мониторинг (кузатув) ўтказди ва бунда олинган кредитни мақсадли сарфланаётганлигига эътибор қаратилади. Берилган кредит бошқа мақсадларда ишлатилаётганлиги аниқланса, банк кредитнинг фойдаланилмай турган қисмини муддатдан олдин қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

Фермер хўжаликларини кредитлашни бозор тамойиллари асосида йўлга қўйиш, уларнинг ишлаб чиқариш учун айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларига бўлғуси ҳосилни гаровга олган ҳолда кредит бериш тартиби ишлаб чиқилган. Мазкур ҳужжатнинг амалиётга жорий қилиниши билан фермер хўжаликларида танлаш имконияти вужудга келади. Эндиликда фермер давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етиштиришда ҳоҳласа Молия вазирлиги қошидаги Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармаси кредит линиялари ҳисобидан имтиёзли кредит олиш, ҳоҳласа давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган ҳосилни гаровга қўйиб тижорат банкидан кредит олиш ёки ҳар иккала манбадан бир вақтнинг ўзида кредит олиш имконига эга бўлди.

Эсда тутиш керакки, мазкур Низомга кредитлар фақат давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етиштирувчи фермер хўжаликларига 1,5 йилгача бўлган муддатга, қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз, қишлоқ хўжалиги техникаси, эҳтиёт қисмлар ва асбоб-ускуналар, ЁММ, минерал ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини сотиб олиш, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар (МТП, муқобил МТП, СФУ ва бошқалар) хизматлари учун тўловларни амалга ошириш, пахта ва ғалла етиштириш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар учун берилади.

Фермер ўз ҳосилини гаровга қўйиб кредит олиш учун банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

- кредит олиш учун ариза;
- тузилган контрактация шартномаларининг нусхалари;
- бизнес режа;
- туман давлат солиқ хизмати томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси, дебитор ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома; муддати 90 кундан ўтиб кетган қарздорларнинг қолиштира далолатномалари, молиявий натижалари тўғрисида ҳисобот; кредитни қайтариш таъминоти (гаров).

Албатта, бу ерда олинадиган ҳосил таъминот сифатида қабул қилинади. Бунда банк ва фермер хўжалиги ўртасида бўлажак ҳосилни гаровга қўйиш шартномаси имзоланади ва мазкур шартномага мувофиқ гаровга қўйилган ҳосилни сотишдан тушган барча пул маблағларни биринчи навбатда берилган кредит ва унга ҳисобланган фоизларни қоплашга йўналтирилади. Шу билан бирга биргаликда гаровга қўйиладиган ҳосил кредит берувчи банк фойдасига суғурталанган бўлиши шарт. Чунки, табиий офат ёки бошқа сабаблар билан режалаштирилган ҳосил олинмаган тақдирда кредитларнинг қайтарилмаган қисми суғурта компанияси томонидан қоплаб берилади. Бериладиган кредит учун йиллик фоизлар банк билан фермер ўртасида тузиладиган кредит шартномасида кўрсатилади.

Фермер кредит олиш учун барча зарурий ҳужжатларни талаб даражасида расмийлаштирилиб, банкка топширилгандан сўнг 10 кун муддат ичида банк фермерга кредит бериш ёки бермаслик тўғрисида ўз ҳулосасини беради.

Банк билан фермер хўжалиги кредит шартномаси имзолангандан сўнг банк фермер хўжалиги учун алоҳида ҳисоб варағи очади ва ундан нақд пулсиз шаклда тўловларни амалга ошириш орқали кредит берилади.

Банк томонидан берилган кредитдан фойдаланишнинг бутун даври мобайнида фермер хўжалигининг олинган кредитдан фойдаланилиши бўйича мониторинг (кузатув) олиб борилади. Мониторинг давомида кредитдан самарасиз фойдаланиш ҳолати, хусусан экинлар тўлиқ экилмаслик, агротехник тадбирлар ўз вақтида ва сифатли бажармаслик ҳолатлари ва бунинг натижасида кредитни вақтида қайтармаслик ҳолатлари ва бунинг натижасида кредитни вақтида ва сифатли бажармаслик ҳолатлари ва бунинг натижасида кредитни вақтида

қайтармаслик хавфи борлиги натижасида кредитни вақтида ва сифатли бажармаслик ҳолатлари ва бунинг натижасида кредитни вақтида қайтармаслик хавфи борлиги аниқланса, кредитлаш дарҳол тўхтатилади ҳамда берилган кредитни фоизлари билан ундириб олиш чора-тадбирлари қўралади.

Қарз олган фермер хўжалигида етиштирилган ҳосилни сотишдан ҳамда суғурта тўловларидан тушган маблағлар олинган кредит ва унинг фоизларини тўлашга етмаслиги кредит ва унга ҳисобланган фоиз қолдиғи белгиланган тартибда фермер хўжалигининг ликвидли мол мулкига қаратиш йўли билан ундириб олинади.

Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларига бўлғуси ҳосилни гаровга олган ҳолда кредит бериш тартибини жорий қилиниши фермер хўжаликларини кредитлаш шароитини яхшилаш учун қўйилган дастлабки қадамлардан биридир. Албатта, бу тартиб келгусида такомиллаштириб борилади.

2003 йил ҳосилидан бошлаб тажриба тариқасида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш билан шуғулланадиган фермер хўжаликларини ушбу маҳсулотларни етиштириш билан боғлиқ харажатларини молиялаштиришнинг янгича тизимига ўтила бошланди. Яъни, фермер хўжаликларига транш усулида маблағ ажратиш тизимидан воз кечила бошланди. Дастлаб бу тажриба 4 та, кейинчалик 8 та вилоятда синаб қўрилган бўлса, 2005 йил ҳосилидан бошлаб барча вилоятлардаги фермер хўжаликларига пахта ва ғалла етиштириш учун транш маблағлари ўрнига имтиёзли кредитлар берила бошланди. Бу фермер хўжаликларини маблағ билан таъминлашнинг бозор тамойилларига мос келадиган усулларига ўтишда муҳим қадам бўлди.

Пахта ва ғалла етиштириш учун имтиёзли кредитлар ушбу маҳсулотлар учун тузилган конктракция шартномасидаги маҳсулот қийматининг 50 фоизи миқдорида берилади. Кредит миқдорини аниқлаш учун амалдаги харид нахлар асос қилиб олинади. Янги харид нархлар тасдиқлангач эса кредит олувчи фермернинг талабига кўра кредит миқдори қайта ҳисоблаб чиқилади.

Кредитлар фақат қуйидаги мақсадлар учун берилиш мумкин:

- иш хақи ва унга тегишли ажратмаларни тўлаш учун;
- минерал ўғит ва ўсимликларни кимёвий ва биологик ҳимоя қилиш воситаларини сотиб олиш учун;
- ёнилғи-мойлаш материаллари сотиб олиш учун;
- МТП лар, муқобил МТП лар ва СФУ лар хизматлари учун тўловлари учун;
- олинган уруғлик материаллари тўловлари учун;
- фермер хўжалиги ихтиёридаги техника воситалари учун эҳтиёт қисмлар сотиб олиш учун;
- лизингга олинган техника воситаларининг лизинг ва суғурта тўловлари учун;
- фойдаланилган электр энергияси тўловлари учун;
- плёнка остига пахта экилганда полиэтилен плёнкаси сотиб олиш учун;
- ягона ер солиғи тўловларига.

Шунингдек, фермер хўжалигига ажратиладиган кредитларнинг 5 фоизи доирасида пахта ва ғалла етиштириш билан боғлиқ бўлган хўжаликнинг бошқа зарурий эҳтиёжлари учун тўловларни амалга ошириш мумкин.

Фермер хўжалигининг бирор бир харажат тури бўйича тўловларга эҳтиёжи бўлмаган ҳолларда ўша харажат тури учун кредитдан фойдаланишдан воз кечиш ҳуқуқига эга. Бунда тегишли ойда тежаб қолинган кредит фермер хўжалиги томонидан қишлоқ хўжалиги техникаси сотиб олишга, ички хўжалик ирригация ва коллектор-дренаж тармоқларини тозалашга йўналтирилиши мумкин.

Кредитлар ғалла етиштириш учун кўпи билан 12 ой, пахта етиштириш учун эса 18 ой муддатга берилади. Кредитларнинг йиллик фоиз ставкаси 3 фоизни ташкил этади. Авваллари бу миқдор 5 фоизни ташкил этган.

Фермер хўжалиги пахта ва ғалла етиштириш бўйича конктракция шартномаси тузгандан кейин ўз банкига кредит олиш учун мурожаат қилади. Банкка фермер хўжалиги томонидан қуйидаги ҳужжатлар тақдим қилиниши лозим:

- ариза;

- тайёрлов ташкилотлари билан тузилган контракция шартномаларининг нусхалари;
- бизнес-режа;
- сўнгги ҳисобот даври учун давлат солиқ хизматининг маҳаллий органи томонидан тасдиқланган бухгалтерия баланси, дебитор-кредитор қарздорлик ҳақида маълумотнома, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот.

Фермерга берилаётган имтиёзли кредитнинг қайтарилмаслик хавфини банкнинг ўзи суғурталайди.

Тўловлар фермер хўжалигининг эҳтиёжлари учун нақд пулсиз кўринишида (иш ҳақидан ташқари) фақат фермер хўжалигининг тўлов топшириқномалари асосида амалга оширилади.

Барча зарурий ҳужжатлар талаб даражасида тайёрланиб, топширилгандан кейин 5 кун муддат ичида банк фермер хўжалиги билан кредит шартномаси тузиши лозим. Агар банк кредит беришни рад этса, у ҳолда асосланган ёзма раддия ёзиб бериши лозим.

Банк томонидан берилган имтиёзли кредит фақат мақсадли ишлатилиши, пахта ва ғалла экинлари ҳолати ва бўлажак ҳосил олинган кредитларни қайтариш учун етарли мониторинг қилиб борилади (кузатиб борилади). Агар экинларнинг тўла ёки қисман мавжуд бўлмаслиги, агротехник тадбирларнинг кечикиши, экин майдонларини бегона ўтлар босиб кетиши ҳолатлари аниқланса, кредит ажратиш тўхтатилади ва берилган кредит ва унга ҳисобланган фоизларни муддатидан олдин ундириш чоралари кўрилади.

Ташкил қилинган мини-банклар фаолияти самарадорлигини таҳлилининг кўрсатишича, уларнинг кўпчилининг фаолияти талабга жавоб бермайди. Бунинг асосий сабаблари сифатида қуйидагилар кўрсатилмоқда:

- фермерларнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қишлоқ хўжалик техникаси, қора мол сотиб олиш учун имтиёзли кредитлар бўйича илтимослари қондирилмаслиги;
- банкда нақд пул йўқлиги сабабли ёлланган ишчиларнинг иш ҳақини вақтида бермаслиги;
- фермерларнинг керакли ҳолларда давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинаётган маҳсулотларни етиштириш учун зарур аванс тўловларини (имтиёзли кредитларни) ўтказиш ҳақидаги илтимослари қондирмаслик (изоҳ: мақсадли траншлар механизми бунга имкон бермайди);
- фермернинг ҳисоб рақамидаги маблағларни уларнинг розилигисиз фермерлар «истамаган томонга» йўналтиришга йўл қўйиш;
- банк мутахассисларининг малакаси пастлиги, иш тартибига риоя қилмаслик, оперативликнинг йўқлиги ва ҳ.к.

Бошқа томондан, банк хизматчилари уларнинг иш ва ҳаракатига боғлиқ бўлмаган бир неча ҳолатлар мавжудлигини қайд этганлар:

- керакли техник жиҳозлар билан яхши таъминланмаганлик (компьютерлар, принтерлар, модем, телефонлар);
- мини-банк ишини самарали йўлга қўйиш учун мижоз-фермерларнинг етарли эмаслиги;
- қишлоқ жойларида электр энергиясининг доимий ўчириб қўйилиши;
- малакали мутахассисларнинг етишмаслиги;
- мини-банклар ходимларининг етарлича рағбатлантирилмаслиги;
- мини-банкларга ишга жўнатилган мутахассисларнинг уй-жой билан таъминланмаганлиги ва ҳ.к.

Тадқиқот доирасида ўтказилган кузатишларнинг кўрсатишича, мини-банклар ишининг қониқарсизлигининг ўзига хос сабаблари мавжуд.

Биринчидан, мини-банкнинг ноаниқ мақоми ва аниқ белгиланмаган вазифалари уларнинг имкониятлари ҳақида мижозларда нотўғри тасавурлар туғдирмоқда. Ҳақиқатда мини-банклар нафақат тўлақонли банклар, ҳатто уларнинг филиаллари сифатида ҳам фаолият юрита олмайди. Улар кредитлар ажратиш тўғрисида мустақил қарор қабул қила ёки тўлақонли банк хизмати кўрсата олмайди.

Иккинчидан, банклар оммавий равишда мини-банкларни ташкил этиш жараёнида катта харажатлар қилаётганлиги сабабли уларнинг техник жиҳозланиши жуда ғариб бўлиб, бу ҳам мижозларга тўлақонли хизмат кўрсатиш имконини бермайди. Телефон линиялари,

компьютерлар ва модем алоқаси билан таъминланмаган мини-банклар ўз туман филиаллари билан вақтида боғлана олмайди ва шу сабабдан ҳам миждозларга хизмат кўрсата олмайди.

Учинчидан, мини-банкларнинг миждозлар базаси ва операциялари қўлами ҳам кичиклиги сабабли ҳам улар ўз операция фаолиятдан етарли даражада даромад олиш имкониятини бермайди, бу эса ўз навбатида мини-банклар фаолияти барқарорлигига ҳавф солади. Бундай шароитларда қуйидагилар таклиф этилмоқда:

1. Тижорат банкларига мини-банклар ташкил қилиш жараёнида махсус имтиёзлар бериш. Бу мини-банкларни мулк ва улар жойлашган ер солиғидан озод қилиш, шунингдек, тижорат банкларининг мини-банкларни ташкил этишга сарфлаган харажатларининг ҳаммаси ёки бир қисмини бюджетга тўланиши керак бўлган фойда (даромад) солиғи суммасидан чиқариш бўлиши мумкин. Давлат томонидан бундай қўллаб қувватланиш тижорат банкларига мини-банкларни жиждозлашга реал молия маблағлари йўналтиришига имкон берган бўларди.

2. Биринчи босқичда мини-банклар миждозларга касса хизматлари кўрсатиш пунктлари вазифасини юклаш ва уларнинг асосий вазифалари қилиб қуйидагиларни белгилаш:

- давлат буюртмаси ҳисобига ишлаб чиқариладиган маҳсулот учун аванс сифатида берилаётган кредитлар бўйича фермерларга касса хизматлари кўрсатиш;
- миждозларга улар кредит олгунга қадар маслаҳат хизматлари кўрсатиш;
- мини-банк фаолияти барча ҳудудида яшовчи аҳолидан уларга хизмат кўрсатиш бўйича тўлиқ ҳуқуқларга эга бўлган ҳолда (фоизлар бериш, депозитларни қайтариш ва ҳ.к.) депозитлар қабул қилиш. Бунда мини-банкларнинг миждозлар учун зарур бўлган нақд пул маблағлари билан таъминланганлиги жуда муҳим ҳисобланади;
- хизмат кўрсатиш ҳудудидаги аҳолидан коммунал хизматлар учун тўловлар қабул қилиш;
- хизмат кўрсатиш ҳудудидаги аҳолига пенсия хизмати кўрсатиш.

Қайд этиш керакки, фермерларни молия ва кредитлар билан таъминлашнинг амалдаги тартиби такомиллаштирилишга жуда муҳтож. Давлат келгуси йилдаги ҳосилнинг 50 % қийматида аванс беради. Аммо бу маблағларнинг мутлақ кўп қисми (тахминан 95 %) олдиндан белгиланган тартибда бўлинган бўлиб, фермер уларнинг тақсимланиши ва ишлатилишига таъсир қила олмайди. Бундай аванс бериш механизми бозор муносабатлари талабларига жавоб бермайди ва молия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини пасайтиради. Келгуси йил ҳосили ҳисобига қисқа муддатли кредит олиш, айниқса, бунинг учун бир қатор ҳужжатлар тўлдириш жараёни ўта мураккаб бўлиб, кўп вақт талаб қилади. Кўпинча фермер банк муассасаларига тақдим этиш учун зарур ҳужжатлар, маълумотномалар ва молия кўрсаткичларини тўплаш, тайёрлашда 2-3 ой вақт йўқотади.

Ҳозирги пайтда фермер хўжаликлари босқичма-босқич кредитларни соддалашган тартибда расмийлаштириш ва ажратиш тартибига ўтказилмоқда. Бу маълум маънода уларнинг молиявий мустақиллиги ва тижорат банклари билан ҳамкорлик муносабатлари мустаҳкамланишига сабаб бўлмоқда. 2003 йил натижаларига кўра ажратилган 15,2 млрд. сўм кредитларнинг 98 % ўз вақтида қайтарилган, бу фермерларнинг ўз мажбуриятларига ўта масъулият билан ёндашувидан далолат беради.

Шулар билан боғлиқ равишда кредитлар бериш тартибларига доир кўрсатмавий ҳужжатларга тегишли ўзгаришлар киритиш мақсадга мувофиқ.

2.2. Ахборот-маслаҳат марказлари, аудиторлик-консалтинг хизматлари таҳлили.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалик корхоналарининг ахборот билан таъминлаш бошланғич босқичда турибди. Турли мулк шаклидаги хўжалик юритувчи корхоналарни бозор шароитида самарали фаолият юритишда ахборот таъминоти хизмати суғориладиган деҳқончилик ва мулк ҳуқуқи тамойилларига таянади. Бу эса тизимни доимо ривожлантириб бориш, уни яратиш ва ишлатиш учун сарфланадиган харажатларни тежайди. Булардан ташқари малакали мутахассислар потенциали шаклланади. Шуларни ҳисобга олганда қишлоқ хўжалик корхоналарига ахборот хизмати кўрсатиш концепциясини шакллантириш зарур.

Агар республика қишлоқ хўжалигида ахборот маслаҳат хизмати (АМХ) бўйича бажарилган ишланмалар замонавий техникалар ёрдамида янги ахборот технологияларига ўтказилса, товар ишлаб чиқарувчиларга хизмат кўрсатиш даражаси яхшиланади, тижорат

ахборотларни ўзлаштириши осонлашади. Бу ерда албатта ҳал қилиниши зарур бўлган қатор муаммолар мавжуд.

Биринчидан – Республика ахборот-маслаҳат хизмати марказига узатиловчи маълумотлар базасини ташкил этиш тартиби ишлаб чиқарилиши зарур. Бу айниқса, тугалланган илмий-техник ишланмаларга ва потенциалларга ва инновацияларга тегишли.

Иккинчидан – ахборот истеъмолининг асосий оғирлиги АМХ елкасига тушгани учун АМХнинг жаҳон маълумотлар банки ва базасига киришини таъминлаш лозим. Бусиз товар ишлаб чиқарувчиларга малакали ахборот хизмати кўрсатиб бўлмайди.

Учинчидан – қишлоқ хўжалиги субъектлари айниқса, туман бўғинида бошқарув органлари ҳақидаги қонун ва ҳаракатдаги умумий қоида масалаларига ахборот-маслаҳат ёрдамини кўрсатиш ва инновацияни тарғиб этишни киритиш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан – АМХ янгилигини ҳисобга олиб, бошқаришнинг барча бўғинларида мутахассисларни тайёрлаш вақайта тайёрлашга киришиш керак.

Бешинчидан – минтақалардаги тажриба объектлари ва АМХ тизимидаги етакчи илмий-текшириш институтларини замонавий ҳисоблаш воситалари билан таъминлаш зарур.

Олтинчидан – Республика АМХ марказидан вилоятга, кейинчалик туманларга маълумотлар банки ва ахборотларни узатиш каналларини танлашни узил-кесил ҳал қилиши лозим.

Еттинчидан – қишлоқ хўжалигида АМХни ташкил этиш молиявий харажатлари ўз ечимини топиши зарур.

АМХни ташкил этиш ва фаолияти давлат томонидан молиялаштирилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки кўпгина мамлакатлар шу йўлни танлашган. Ахборот-маслаҳат хизмати кўрсатиш корхона мақсадини белгилаш, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ахборотларни жорий йиғиш ва ишлаш корхона иқтисодий кўрсаткичларининг режадан четланиши устидан назорат ўрнатиш, энг муҳими оптимал бошқарув қарорлар қабул қилишига тавсиялар тайёрлаш каби ишларни ўз зиммасига олади. Бутун тизим иш фаолиятини корхона олдига қўйилган мақсадларни амалга оширишга қаратиб, Ахборот маслаҳат хизматини режалаштириш, ҳисоб, назорат, иқтисодий таҳлил, ахборот оқимини ташкил этиш ва шунга ўхшаш кўпгина ишлар бир бутун ҳолида текширилади. Бугунги хўжалик юритишдаги ишлаб чиқариш баъзи бир кўрсаткичларининг камайиши, иқтисодий халқаларнинг айримларида дебиторлик қарзлар кўплиги, баъзи бир минтақалар билан иқтисодий алоқаларнинг ўрнатилмаганлиги, инфляция, бюджет танқислиги, бизнесни юритишда қонундан четланиш каби қийинчиликлар менежерга бозорни тўғри мўлжал олишга ҳалақит беради. Бу эса бошқарувчи маслаҳатчилар ёрдамига эҳтиёжни оширади, холос.

Ахборот – маслаҳат хизматлар қандай кўринишда ва қайси маблағ ҳисобига тузилишидан қатъий назар муҳим муаммолар бўйича фақат маслаҳат бериб қолмай, қишлоқ хўжалиги корхоналарини бошқаришни такомиллаштириш масалаларини ҳам ўрганиши керак.

Ахборот – маслаҳат хизматида ҳал қилинадиган масалаларнинг қуйидагиларга ёрдами тегади:

- рақобатбардош ишлаб чиқаришни ташкил этади;
- мулк муносабатларини такомиллаштириш ва ердан фойдаланиш самарадорлигини оширади;
- истикболли режаларни амалга оширишнинг замонавий усуллари ва технологияларини излаб топади;
- муаммоларни бартараф этишни таъминловчи бизнес-режани ишлаб чиқишда биргаликда фаолият кўрсатади.
- инвестиция лойиҳаларининг мақсадлилигини, бизнес-режаларда кредитнинг камайирилиши имкониятини асослайди;
- туман ва вилоят ахборот – маслаҳат хизматини ташкил этишда бевосита иштирок этади.

Ахборот маслаҳат хизматига услубий ёндошишнинг ўзигахос хусусияти бу қишлоқ хўжалигидаги муаммоларни аниқлаш, ечими билан боғлиқ ахборотларни излаш, қўллаш учун тавсиялар бериш, товар ишлаб чиқарувчиларни янги ахборот технологияни ишлатилиши учун ўқишни ташкил этишларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, тизимда ким нима иш қилиши

кераклиги, тизим унсурлари орасидаги формал ва ноформал алоқалар қандайлиги аниқлаши
лозим.

III-боб. Қишлоқ хўжалиги самарадорлигини оширишда бозор инфратузилмасини урни.

Қишлоқ хўжалик инфратузилмаси фаолият юритишининг самарадорлиги ва унинг олдида турган вазифаларни амалга ошириш кўп жиҳатдан уни ташкил қилиш ва фаолият юритиш механизмларининг яхши ўйланганлиги, кўрсатилаётган хизматларнинг комплекслиги ва бошқа кўплаб омилларга боғлиқ. Агар жаҳон тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, ривожланган давлатлар учун қишлоқ хўжалик инфратузилмасини шакллантирувчи элементларнинг турли ҳиллиги ва улар қурилиши ва ўзаро муносабатларини кўпчилик схемалари турфалигини кузатиш мумкин.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалик инфратузилмаси шаклланишининг энг асосий мақсади – иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқликдир. Инфратузилма объектлари хусусий тадбиркорлар томонидан бундай объектларга пулли талаб мавжуд бўлган жойларда ва бу фаолият ҳеч бўлмаса жамиятда шаклланган ўртача тадбиркорлик даромади келтириши мумкин бўлган шароитлардагина ташкил қилинади.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўзига ҳослигини ҳисобга олган ҳолда, улар фаолиятини бюджетдан молиялаштириш имкониятига эга бўлган кўплаб ривожланган давлатларда давлат қишлоқ хўжалик тизимини бу объектлар ёки уларнинг хизматидан фойдаланувчи фермерларга турли имтиёзлар ва субсидиялар бериш орқали билвосита қўллаб қувватлайди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик инфратузилмасини яратиш жараёнлари кўпинча бозорга ҳос бўлмаган усулларда амалга оширилаётганлигини ҳисобга олган ҳолда, биринчи йилларда бу объектларнинг даромад билан ишлашини кутиш қийин.

Бундан ташқари, ҳозирча кўплаб инфратузилма шахобчалари молиявий жиҳатдан ўзини оқламайди, баъзи ҳолларда эса, улар фаолияти тўхтаб қолиш ҳавфи ҳам мавжуд.

Шу билан бирга, инфратузилмани тезкор ривожлантиришнинг асосий мақсади фермер хўжаликларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш эканлигини ҳисобга олган ҳолда, биринчи йилларда инфратузилма ривожини самарасига баҳони, улар олдида қўйилган мақсадларга етган ёки етмаганлигига қараб бериш мумкин.

Биринчидан, инфратузилманинг фермер хўжаликлари энг кескин эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилганлиги.

Ҳукумат дастурлари ва жойлардаги ҳокимият идоралари фаолиятини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, кескин муаммоларнинг кўпчилиги институцион жиҳатдан инфратузилма объектларини ташкил қилиш билан изоҳланади. Ҳамма жойларда мини-банклар, ЁММ ва минерал ўғитлар қабул қилиш бўйича савдо тармоқлари, мавжудларига муқобил машина-трактор парклари яратилмоқда, фермерларга имтиёзли шароитларда қишлоқ хўжалик техникаси сотиш бўйича институционал тузилмалар ташкил этилган. Қишлоқ жойларида янги фермерларни оммавий равишда замонавий менежмент ва тадбиркорлик фаолиятига ўқитувчи бизнес мактаблар ташкил этилган.

Иккинчидан, яратилган инфратузилманинг қишлоқ хўжалиги ривожланганлик даражаси ва фермерларнинг ҳақиқий эҳтиёжларига муқобил ва мослиги (ўтказиш қобиляти, ҳудудий яқинлиги ва функционал ихтисослигига кўра).

Хулоса ва таклифлар

Қишлоқ хўжалиги инфратузилма объектларини ривожлантириш зарурияти уларнинг фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларнинг бозор иқтисодиёти тамойилларига мос даражада шаклланиши, талаб ва таклифлардан келиб чиққан ҳолда, номутаносиб жойлашганлиги ҳамда ўз вазифаларини бажаришлари учун етарли ресурсларга эга эмаслиги билан изоҳланади.

1. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси субъектларининг хизмат кўрсатиш турлари бўйича фаолиятининг ҳолати Нишон тумани фермер хўжаликларида ўтказилган сўровнома натижаларига кўра қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси субъектларининг барча хизмат турлари бўйича – техника воситаларининг етишмаслиги ва эскирганлиги даражаси юқорилиги (63%), зарур бўлган ресурсларни ўз вақтида етказиб берилмаслиги (56%) ва хизмат ҳақи юқорилиги (52%) билан боғлиқ камчиликлар мавжудлиги эътироф этилган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, қишлоқ хўжалигида инфратузилма хизматларини яхшилаш, мавжуд камчиликларни бартараф этиш учун уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, хизмат турларини кенгайтириш ва сифатини ошириш ҳамда малакали мутахассислар билан таъминлашга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқилди.

2. Тадқиқотлар кўрсатишича, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда инфратузилма тармоқлари таъсири катта бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнига бевосита таъсир кўрсатадиган омиллардан бири ҳисобланиб, ишлаб чиқариш жараёнини бир меъёردа боришини таъминлаб берса, бозор инфратузилмаси хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида бозор механизмларини ривожлантиради ва иккаласи уйғунлашган ҳолда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлиги оширишини таъминлайди.

3. Қишлоқ хўжалиги инфратузилма фаолияти ривожланишига тўсик бўлаётган муаммоларни бартараф этиш ва улар фаолиятини самарали йўлга қўйиш лозим. Яъни бу борада сувдан фойдаланувчилар уюшмасини ривожлантиришда сувдан хусусий фойдаланувчилар учун сув етказиб бериш билан боғлиқ харажатларни тартибга солишда ҳуқуқий-иқтисодий асосларини яратиш, қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи ва моддий – техник ресурслар етказиб берувчилар ўртасида рақобат муҳитини яратиш тақозо этилади. Шу билан бирга, мавжуд монопол ҳолатни бартараф этиш учун туманларда биржа филиалларини ташкил этиш ва фермерларнинг ушбу биржалар орқали савдо қилишларини йўлга қўйиш лозим.

4. Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, фермер хўжаликлари ихтисослашуви ва бир гектарга нисбатан сарфланадиган минерал ўғит меъёрларини ҳисобга олган ҳолда, шунингдек, трансакцион харажатлар ва вақтни тежаш мақсадида минерал ўғит сотиш шаҳобчаларини оптимал жойлаштириш талаб этилади.

Диссертация ишида вилоятда қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини барқарор ривожлантиришга қаратилган қуйидаги илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини молиялаштиришнинг самарадорлигини аниқлашда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

- қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси ва ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш мақсадида киритиладиган сармояларнинг ўзаро мутаносиб тақсимланганлиги;
- қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси объектларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари;
- инфратузилма объектлари етарли даражада ривожланмаган тақдирда мавжуд ва қутилаётган харажатларнинг манбалари ва миқдосига.

2. Қишлоқ хўжалиги инфратузилма объектларини молиялаштиришда ўзини-ўзи молиялаштириш тизимларини шакллантириш, молиялаштиришнинг мавжуд тизимларини такомиллаштириш ва янги тизимларни жорий этиш мақсадга мувофиқ.

3. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси субъектлари ва фермер хўжаликлари ўртасидаги ҳуқуқий – иқтисодий муносабатларни қуйидаги йўналишларда такомиллаштириш лозим:

- қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини ривожлантиришнинг ҳуқуқий – меъёрий ҳужжатларини такомиллаштириш;
- фермер хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги инфратузилма субъектлари ўртасидаги иқтисодий – ҳуқуқий муносабатлар юзасидан келиб чиқадиган муаммоларни адолатли ҳал қилишда, шартнома мажбуриятлари бажарилишида хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини эркинлаштириш;
- фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалиги инфратузилма субъектлари ўртасидаги ҳуқуқий-иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш мақсадида юридик хизмат кўрсатиш тизимидан кенг қўламда фойдаланишни йўлга қўйиш.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари:

1. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси –Тошкент, Ўзбекистон, 1999. –16 б.
2. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни (Янги таҳрирда)// Халқ сўзи. – 15 октябр 2004 йил
3. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида» ги қонуни. //Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлар. –Тошкент, Ўзбекистон, 1992. -19 б.
4. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўғрисида» ги қонуни. // Ўзбекистон овози. 10 январ 1992 йил.
5. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси». // Солиқ тўловчининг журнали, -Тошкент, 1998. № 7-8. –Б. 12.
6. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. // Солиқ тўловчининг журнали, Тошкент, -1998. -№7-8. –Б. 21-25.
7. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги қонуни. // Халқ сўзи. 6 июн 1998 йил.
8. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси, -Тошкент, Адолат. -1999. –136 б.
9. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. –Тошкент, Адолат. -1999. –21 б.
10. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг Лизинг тўғрисидаги қонуни. // Хўжалик ва ҳуқук. –Тошкент, 1999. -№ 6. – Б. 5.
11. Қонун. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги қонуни. // Халқ сўзи. 7 январь 2012 йил.

II. Президент И.Каримов асарлари, маърузалари ва нутқлари:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истикдол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992. 78 бет.
652. Каримов И.А. Ўзбекистон - келажак буюк давлат. Т., «Ўзбекистон», 1992. 62 бет.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатини устувор йўналишлари. Т., «Ўзбекистон», 1993. 56 бет.
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1994. 299 бет.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995. 269 бет.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997. 326 бет.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998. 686 бет.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда: Президент Ислам Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиядаги маърузаси. 1999 йил 14 апрел. Т., «Ўзбекистон», 1999. 48 бет.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000. 112 бет.
10. Каримов И.А. Ислохотлар стратегияси - мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир. Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузаси. 2003 йил 17 феврал // Халқ сўзи, 2003 йил 18 феврал.
11. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005. -96 б.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари, иқтисодий ислохотларнинг боришини баҳолаш ҳамда 2004 йилда иқтисодиётни янада эркинлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган йиғилишидаги нутқи. “Халқ сўзи” 2004 йил, №28.
13. И.А.Каримов. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қўшма мажлисидаги маърузаси. Туркистон газетаси, -Тошкент, 2005. 29 январ № 8. (14817.).
14. И.А.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. -Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -41 б.
15. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида 2009 йилда мамлакатимизни ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2010. 30 январ
16. И.А.Каримов. БМТ саммити мингйиллик ривожланиши мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи. Халқ сўзи, 2010 й. 22 сентябр.

- 18 Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” 2010 йил 13-ноябрь.
19. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш-траккиётимизнинг муҳим омилидир. “Туркистон” 2010 йил 8-декабрь.
20. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Туркистон” 2011 йил 22-январ.
21. Каримов А.И. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга қўтарадиган йил бўлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида 2011 йилда асосий якунлари ҳамда 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2012. 20 январ
22. Каримов И.А. Мустақилликка эришиш остонасида Т: “Ўзбекистон”, 2011.-440 б.

III. Илмий асарлар ва рисоалар.

1. Воҳобов А.В. Бозор муносабатларига ўтиш босқичидаги кўп укладли иқтисодиёт ва унинг такроран ҳосил бўлиши. Т., «Молия», 2002. 330 бет.
2. Ўзбекистон: десять лет по пути формирования рыночной экономики Колл. Авт.: Р. А. Алимов, А. К. Бедринцев, А. Ф. Расулов и др.// Под ред. А.Х. Хикматова. – Т.: Ўзбекистон, 2001.- 352 б.
3. Ҳақимов Р., Отақулов М., Юсупов Э., Юсупов М.С. Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти. – (Ўқув қўлланма) Т., ТДИУ, 2004.-160 б.
4. Салимов Б.Т., Ҳамдамов Қ.С., Беркинов Б.Б., Ҳақимов Р., Юсупов М.С., Орипов М.А., Ўроқов Н.И. - Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисоди – (Ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ, 2004. – 176 б.
5. Салимов Б.Т., Ҳамдамов Қ.С., Турсунхўжаев Т.Л., Тўрахўжаев Т.И., Ҳақимов Р.Х., Ўроқов Н.И., Арипов И.М. -Жаҳон кишлок хўжалиги. – (Ўқув қўлланма) – Т.: ТДИУ, 2004. – 128 б.
6. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. – Кишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик). – Т.: ТДИУ, 2004. – 304 б
7. Джумакулов Т.Т., Сафарова З.Г. Использование трудов И.Каримова в преподавании экономической теории и его вклад в ее развитие. Т., «Абу Али ибн Сино». 2002. 231 с.
8. 3. Каримов Р.К., Каримова Т.А. Миллий модел муаммолари. Т., «Ўзбекистон», 1993. 64 бет.
9. Каримова Г. Политико экономические реформм в Узбекистане: реалии и перспективъ1. Т., «Ўзбекистон», 1995. 44 с.
10. Комилова Ф. Халқаро туризм бозори. Т.: 2001. 64 бет.
11. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципи, проблемш и поли-тика. В 2-т. Пер. с англ. 11-го изд. Т.1. М., «Республика», 1992. 399 с.
12. Расулов М. Бозор иқтисоди асослари. Т., «Ўзбекистон», 1997. 383 бет.
13. 8. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Т., «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси». 1998. 239 бет.
14. 9. Тўхлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. Т., «Ўқитувчи», 2000. 367 с.
15. Ўзбекистан десять лет по пути формирования рыночной экономики. Т., «Ўзбекистон», 2001. 348 с.
16. Шодмонов Ш., Ғанихўжаева Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш. Т., «Ўзбекистон», 1993. 175 бет.
17. 12. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Молия», 2002. 415 бет.
18. 13. Ғуломов С.С. Ўзбекистон Республикаси: бозор иқтисодиётига ўтиш йўли. Т., «Фан», 1996. 131 бет.
19. 14. Ғуломов С.С. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Т., «Меҳнат», 1997. 205 бет.
20. Ғуломов С, Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. Т., «Меҳнат», 2001. 246 бет.